

**DE ZELFVERWERKELIJING VAN DE MENS IN DE
HEDENDAAGSE INDUSTRIE***

Herman Schurmans
in gesprek met
RUDOLF BOEHM
en
HERMANN LEY

Op 17 en 18 januari 1980 greep aan de Vrije Universiteit te Brussel een colloquium plaats over de *Dialectiek van de vooruitgang*¹. B.R.T. 3 maakte voor het programma *Symposium*, in een productie van Herman Schurmans, van de gelegenheid gebruik om enkele gesprekken tussen verschillende, deelnemende filosofen op te nemen. Zo ook het onderstaande, uit het Duits vertaalde debat tussen Hermann Ley en Rudolf Boehm, dat op 13 februari 1980 uitgezonden werd.

Dit gesprek is wel een van de zeer zeldzame gelegenheden waarin er werkelijk een dialoog plaatsvond tussen Oost en West. Als anekdote kan nog vermeld worden dat dit niet de eerste ontmoeting tussen beide hoogleraren was. Rudolf Boehm volgde in Leipzig kort na de Tweede Wereldoorlog bij Hermann Ley nog enkele voordrachten over marxistische natuurfilosofie.

* * *

Schurmans : Hermann Ley, professor in Berlijn aan de Humboldt-universiteit en auteur van een monumentale *Geschiede des Atheismus und der Aufklärung*, en professor Rudolf Boehm van de Rijksuniversiteit te Gent, nemen beiden deel aan het colloquium over de *Dialectiek van de vooruitgang* in Brussel. Nu, heeft u, professor Ley het vooruitgangsbegrip bij Karl Marx als thema van uw referaat; professor Boehm van zijn kant stelt de fundamentele vraag of er wel een dialectiek van de vooruitgang bestaat. Centraal staan bij Marx het arbeidsbegrip en de zelfverwerkelijking van de mens door middel van de arbeid als een soort dialectiek van de vooruitgang.

Ley : Inderdaad, deze verbinding van arbeid en ontwikkeling van de persoonlijkheid van de mens, de zelfverwerkelijking van de mens, is bij Marx een centraal thema dat vandaag in bijzondere mate wordt geproblematiseerd. Het is dan ook een van de problemen die de discussies op ons colloquium doen ontvlammen. Marx behandelt als zeer centraal thema de verbinding van de mens in zijn stofwisseling met de natuur door middel van de ontwikkeling van wat we produktiekrachten noemen. Een andere bemiddeling van de mens met de natuur ziet Marx niet. De industrie — die vandaag juist bijzonder betwist wordt omwille van de ambivalente gevolgen die ze, zoals we allemaal weten, kan hebben — is de verbinding die de zelfverwerkelijking van de mens in zijn emotionele en intellectuele bekwaamheden mogelijk maakt en tot stand brengt door middel van wat er aan produktiekrachten materieel gerealiseerd wordt. Doordat de mens bij het uitvoeren van zijn specifiek-menselijke arbeid eerst het doel van zijn arbeid in zijn hoofd moet voorstellen, wordt precies daardoor sterk de ontwikkeling van de geestelijke bekwaamheden van de mens geëist. Marx ziet daarin juist tegelijk de ontplooiing van de mens zelf. Dit vormt het fundament waardoor alles, wat wij als overige culturele bekwaamheden van de mens kennen, namelijk uit de verscheidene sferen van het gevoel, maar ook de zelfverwerkelijking van de mens in kunstwerken — in muziek, literatuur enzovoort — überhaupt mogelijk wordt. En weliswaar als zogenoemd overschot-effekt van wat in de ontwikkeling van de materiële produktiekrachten bereikt wordt, waardoor tegelijk een mogelijkheid van de ontwikkeling van de menselijke verhoudingen speciaal gethematiseerd wordt.

Schurmans : De mens en de natuur verhouden zich dus op een bijzondere wijze, en vandaag kan men zeggen dat wij rondom ons hier — maar ook in de socialistische landen — een soort cultuur van de vlijt zien. De mensen werken hard. Maar zowel hier in het Westen als wellicht ook in het Oosten is er een tegenstroming.

Ley : Uw vaststelling is volstrekt juist. Deze tegenstrijdigheid is eigenlijk het dialectische: de inhoudelijke tegenstrijdigheid van al wat de mens aan produkten uit zichzelf realiseert. Dit valt ook op in de kunstontwikkeling omdat de moderne kunst tot het spanningsveld van de discussies binnen de menselijke maatschappij behoort. De hoofdtegenstrijdigheid waardoor vandaag de gemoederen opgezweept worden, wordt echter gevormd door de nevenwerkingen die ontspringen uit het bestaan van de moderne industrie, de moderne natuurwetenschappen en de moderne techniek in het algemeen. Zij kunnen als oorlogsmiddelen gebruikt worden, zij kunnen verschrikkelijke verwoestingen aanrichten, die men omwille van de menselijke cultuur überhaupt moet vrezen. De menselijke gemeenschap moet strijden opdat de cultuur de basis zou behouden om zich verder te ontwikkelen. Daartegenover bestaat dank zij de ontwikkelde industrie in het algemeen de mogelijkheid om de bevrediging van de menselijke behoeften

op de meest verscheiden niveaus te realiseren. Nu vraagt men zich af of de mens het recht heeft een zo ver ontwikkelde consumptiecultuur te ontwikkelen, men schrijft haar als dusdanig gedeeltelijk af. Verder heeft ook de bedrijvigheid in de industrie zelf nevenwerkingen die in elk verschillend arbeidsgebied er toe kunnen leiden dat zij de zelfverwerkelijking van de mens helemaal niet garandeert. De discussie behelst dus de vraag: kan men een industrie zo ontwerpen dat deze zelfverwerkelijking van de mens in de arbeidsbedrijvigheid zelf reeds mogelijk is, of is slechts na de beëindiging van de arbeid in het algemeen zo iets als de zelfverwerkelijking mogelijk?

Mij lijkt de jonge Marx bijzonder interessant als hij zonder enig voorbehoud en apodiktisch verklaart: Industrie is naar buiten gerichte menselijkheid; hoogste potentie van menselijke bekwaamheden. Precies dat wordt vandaag gedeeltelijk bestreden, maar ik meen daarentegen dat juist daarin iets gevat zit, wat zich nu feitelijk realiseert. De moderne menselijke cultuur, en ook de bevrediging van de eenvoudigste en simpelste menselijke behoeften van miljarden mensen in de weinig ontwikkelde en de weinig geïndustrialiseerde landen stelt deze vraag op een geheel bijzondere manier. Nu bestaat het paradoxale hierin dat vandaag de bijzonder hoogontwikkelde industrielanden dit onbehagen in de cultuur aan de dag leggen. Juist dat is in de grond het onderwerp geweest, waarnaar wij hevig gesnakt hebben in deze tijd.

Schurmans: Professor Boehm, kan men zeggen dat de dialectiek van de vooruitgang zich omkeert in een soort zelfvernietiging van de vooruitgang?

Boehm: Ja, ik vond dat men zich allereerst eens de vraag moest stellen — die men al met de themastelling als beantwoord schijnt voorop te stellen —, of een dialectiek van de voortuitgang überhaupt bestaat. Ik beantwoord deze vraag ontkennend. Nu, deze ontkenning richt zich geenszins onmiddellijk tegen de stelling zoals Hermann Ley ze verdedigt, maar onmiddellijk tegen de verbreide vooronderstelling die men tot uitdrukking brengt met de stelling over de dialectiek van de vooruitgang. De moderne wetenschap en technologie, met inbegrip van de industrie, zouden principieel mogelijkheden geschapen hebben die voor de mensen gunstig zijn, maar deze ontwikkeling dreigt op het einde om te slaan in het nadeel van de mens. Bijvoorbeeld in de vorm van de populaire veronderstelling, dat nadat aanvankelijk de machine ons gediend heeft, wij nu tot dienaars van de machine worden. Daartegenover plaats ik de stelling dat men de ontwikkeling van de moderne wetenschap en van de moderne technologie, en van het moderne kapitalisme — en de vraag is wellicht of zelfs niet het moderne socialisme er bij geteld moet worden — als een systematisch samenhangende consequente ontwikkeling moet zien, zodat de eindresultaten die niet meer in het voordeel van de menselijke behoeften en belangen lijken uit te vallen — daarmee ga ik akkoord — niet aan een ommekeer, aan een dialectiek in het hele proces te wijten zijn, maar de eenvoudige consequentie ervan zijn. Ik heb dit zo

getracht te funderen: wanneer de moderne wetenschap vooruitgang heeft gemaakt, moet ze dat immers gemaakt hebben in de realisering van het objectiviteitsideaal, en dit objectiviteitsideaal impliceert toch van vooraf aan de uitschakeling van de menselijke behoeften, belangen en gezichtspunten, de uitschakeling van hun invloed op het onderzoek. Wellicht is het dan ook geen wonder dat bij de toepassing van het weten dat men zo verworven heeft, tenslotte een economisch en maatschappelijk systeem ontstaat, dat volgens Marx juist als kapitalisme daardoor gekenmerkt is dat het zich eveneens met de ontwikkeling van de mogelijkheden bezighoudt zonder daarbij rekening te willen houden met menselijke gezichtspunten, behoeften en belangen. Het is natuurlijk wel de mening van Marx geweest, en ook van de wetenschapsmensen, en ik zou zeggen ook de mening van de verdedigers van het kapitalisme die niet als schurken zijn te beschouwen, dat juist de distantiëring van de menselijke gezichtspunten, behoeften en belangen ten gunste van de ontwikkeling van de objectieve wetenschap, of de verwaarlozing, de onderwerping van de menselijke gezichtspunten, behoeften en belangen, bijvoorbeeld van de arbeidersmassa, aan het prioritaire belang van de ontwikkeling van de produktie, tenslotte de mensen ten goede zou komen. En dit schijnt me dan ook een thesis van Marx te zijn die twijfelachtig is geworden.

Tot de heer Ley zou ik het volgende willen zeggen: zo'n soort dialectiek van de vooruitgang vinden we nu eveneens bij Marx. Ik stel u ook een vraag: onderschrijft U de volgende tekst van Marx? Marx zegt in zijn *Theorien über den Mehrwert*²: "Ricardo" — dat is zijn grote voorloper als burgerlijke econoom — "wil de produktie omwille van de produktie, en dat is juist. Indien men zou willen beweren, zoals het sentimentele tegenstanders van Ricardo hebben gedaan, dat de produktie niet als zodanig het doel zou zijn, dan vergeet men dat produktie omwille van de produktie niets anders betekent dan de ontwikkeling van de menselijke produktiekrachten, dus ontwikkeling van de rijkdom van de menselijke natuur als doel op zichzelf". Een opmerking van mij: het gaat hier over een beschrijving van het kapitalisme. Marx gaat dan verder: "Stelt men, zoals Sismondi, het welzijn van de enkelingen tegenover dit doel, dan beweert men, dat de ontwikkeling van de soort moet belet worden om het welzijn van de enkelingen te verzekeren, dat dus bijvoorbeeld geen oorlog meer gevoerd mag worden waarin in ieder geval individuen kapotgaan. Sismondi heeft slechts gelijk tegen de economen die deze tegenstelling verdoezelen, verloochenen". Dan volgt dat deze ontwikkeling van de bekwaamheden van de mensensoort aanvankelijk door middel van de kapitalistische produktiewijze, hoewel ze allereerst op kosten van het merendeel van de mensen en van gehele klassen vooruitgaat, uiteindelijk dit antagonisme doorbreekt en samenvalt met de ontwikkeling van het enkelvoudige individu. Men verstaat dus niet dat de hogere ontwikkeling van de individualiteit slechts door een historisch proces vrijgekocht wordt

waarin de individuen opgeofferd worden. Marx zag dus zelf de ontwikkeling, de ontplooiing van de produktiekrachten ten eerste in de specificatie, de ontwikkeling van de produktie als doel op zichzelf, omwille van de produktie, met de uitdrukkelijke erkenning van het op de koop toe nemen van de daarbij noodzakelijke opoffering van de belangen van de menselijke individuen en zelfs de opoffering van gehele mensenklassen. Hier blijkt toch tenminste dat voor Marx een economisch systeem als het kapitalisme zich eerst niet om de menselijke behoeften en belangen bekommert — wat toch de taak is van een economie —. Bij Marx blijkt ook nog dat hij aan mijn stelling over de nu niet-bestaande dialectiek van de vooruitgang beantwoordt, maar dat dus hoogstens dit antagonisme eenmaal in de toekomst in het socialisme kan doorbroken worden, indien het socialisme zover komt, om aan de produktie omwille van de produktie niet meer de voorrang te moeten geven. Zo versta ik deze zinnen.

Ley : Zoals dat bij citaten gebruikelijk is, kan men ze verschillend interpreteren. Ik moet echter u onvoorwaardelijk toegeven, mijnheer Boehm, dat u het citaat niet uit zijn samenhang onttrokken heeft, maar de gehele context geschetst heeft. Ik ga zeker vooreerst met de volgende opmerking akkoord : Marx heeft in de diepste kern een historisch bewustzijn, een veel sterker gevoel voor het geschiedenisproces van de verschillende menselijke maatschappijformaties vanaf duizenden jaren tot op heden dan dat vandaag gebruikelijk is, ofschoon de interesse voor oude tijdperken enzovoorts voorhanden is in de kunst, en ook in de literatuur en de filosofie behandeld wordt. Ik maak uit deze door u gegeven tekst op, dat hier juist de zelfverwerkelijking van de mens als centraal thema van de produktie opgevat wordt. Wat de produktie omwille van de produktie betreft : deze tekst van Marx stuurt juist daarop aan, dat men niet de loutere produktie onafhankelijk van de mensen zou bedrijven; er wordt te verstaan gegeven dat de mens in 't algemeen slechts met de produktie als mens bestaat, als iemand van de soort, als enige soort überhaupt in de gehele organische wereld, die zich deze mogelijkheid van culturele ontwikkeling door te arbeiden geschapen heeft. Nu, het arbeiden wordt hier in een inhoudelijk-tegenstrijdige betekenis opgevat, dus niet formeel-logisch, maar binnen de processen van inherente tegenstelling van toestanden, die alleen uit het feit ontstaan dat de mens zich tot de natuur verhoudt door middelen die hij in zijn hoofd ontwerpt. Daarmee brengt hij alle gevolgen teweeg die menselijke cultuur veroorzaken. Nu is dat niet alleen een aangelegenheid van het individu; Marx ziet daarin de mogelijkheid van de gehele maatschappelijke ontwikkeling, dat wil zeggen van de progressieve doorgang door verschillende maatschappijformaties; de nieuwe mogelijkheden voor de ontplooiing van het menselijk scheppen. De mens is dus het doel. Wanneer nu in de socialistische planeconomie de vraag van de produktie behandeld wordt, dan wordt ze behandeld met betrekking tot haar materiële voorwerpen die ze voortbrengt. Maar daarbij wordt er vooropge-

steld dat het *mensen* zijn die het plan opstellen, zoals mensen uiteindelijk tot op een zekere graad leiden en sturen om met belangrijk resultaat hun bedoelingen te realiseren. Daarvoor heeft de mens echter materiële produktiemiddelen nodig – hij moet produceren, en wat de mens uiteindelijk als behoeftebevrediging nodig heeft, is ook iets wat uiteindelijk deze produktie als basis heeft. Wanneer daaruit omgekeerd afgeleid wordt, wat nu in de produktie, omzeggens buiten de cultuur, buiten de menselijke hartstochten, buiten de menselijke intelligentie, buiten de strevingen, – buiten de bekwaamheden van de mens, ontwikkeld zou moeten worden, dan zou men daarmee volgens mijn opvatting het feit onderschatten, dat in de produktie werkelijk menselijke geest gerealiseerd wordt. Wat door de menselijke geest voortgebracht wordt, manifesteert zich zowel in de werkzaamheid van al wat we aan installaties scheppen, als wat we in de landbouw aan geest investeren om bepaalde produkten uit de grond te laten groeien, dieren te kweken, die zoals in de industrie aan de mens ook enigszins ten goede komen – als het dan juist niet om vegetariërs gaat die dit precies zouden willen uitsluiten. Dat is het moment van de zelfverwerkelijking, die tegelijk haar aanvulling vindt in de andere sferen van de culturele werkzaamheid, die echter niet mogelijk zijn, als niet tegelijk dit moment van de arbeid en van de produktie van de objecten verricht werd, die al dát voortbrengen wat tenslotte industrie en landbouw leveren. Hier doet zich de breuk in de moderne cultuur van talrijke juist hoogontwikkelde kapitalistische landen voor: zij verwisselen het probleem om maatschappelijk het industrieprobleem aan te kunnen, met een momentaan nog aangroeiende antipathie tegen wat de industrie voortbrengt, niet de industrie, maar de verandering van de menselijke verhoudingen is wat hier in het middelpunt staat. De industrie is een van de middelen die de mensheid niet kan missen.

Boehm : U geeft me de mogelijkheid om de vraag zoals ze zich voor mij stelt, nauwkeurig toe te spitsen. Natuurlijk gaat het bij Marx om de mens. Er is nauwelijks iemand die zou beweren dat het hem niet om de mens gaat. Natuurlijk kan de mens niet bestaan zonder te produceren – volledig akkoord ! De vraag die voor mij door deze tekst en door de historische toestand waarin de kapitalistische – en ik vraag me af ook de socialistische – maatschappij zich vandaag bevindt, wordt opgeroepen, is de volgende : Wordt de mens, tenminste op het allerlaatste, het best gediend door het type van de produktie dat gehoorzaamt aan het principe van de produktie omwille van de produktie met veronachtzaming van het welzijn van het individu en van hele klassen van mensen – of is dit een hersenschim ? Is het zo dat wat Marx als tijdelijk offer – ook al is het voor gehele klassen van mensen – voorziet, en dus als de gebruikelijke dialectiek van de vooruitgang toegeeft, slechts een voorlopig verschijnsel is voor een bepaalde historische periode, of is misschien dit mislukken aan het soort produktieprincipe te wijten ? Anders gevraagd, is het niet zo, dat uiteindelijk –

of van vooraf aan — het welzijn van het individu slechts kan worden gediend door de produktie voor zover ze zich van vooraf aan niet als doel op zichzelf verstaat, maar als haar doel onmiddellijk — en telkens voornamelijk — het welzijn van het individu en van de klassen van mensen stelt. Zo, zou ik menen, is de vraag toegespitst. Ook ik zou nog een opmerking willen maken over Marx' historisch denken. Natuurlijk denkt Marx historisch, maar hierbij is me steeds het volgende opgevallen: het antwoord dat Marx op de vraag gegeven heeft, die hij zich in zijn vroege *Parijse Manuscripten* uit 1844 gesteld heeft, die daar luidt: Welke zin heeft in de ontwikkeling van de mensheid de reductie van het grootste deel van de mensheid tot de abstrakte arbeid? Dat was toen zijn begrip van het kapitalisme. Deze vraag keert als sleutelplaats twee- of driemaal terug in de *Parijse Manuscripten*. Wat me opvalt, is niet zozeer dat Marx zich heel goed bewust was dat het kapitalistisch systeem als systeem van produktie om de produktie niet zichtbaar verschijnt, maar dat hij echter vooronderstelt dat het kapitalisme in de geschiedenis een zin moet hebben, omdat het is opgetreden.

Ley: Ja, dat lijkt me juist de typische betekenis van Marx te zijn — hij bekijkt iedere maatschappijformatie die tot hiertoe bestaan heeft als een voor haar tijd noodzakelijke produktiewijze, die uit de produktie zelf ontstaan is. Dit wil zeggen dat er noodzakelijk Germaanse, Slavische en Aziatische produktiewijzen bestonden, dat in een zeer doornig proces de slavenhoudersmaatschappij als vooruitgang plaatsvond, de feodale maatschappij als verdere vooruitgang, de kapitalistische maatschappij eveneens als vooruitgang, en nog meer daarboven de socialistische maatschappij waarin nieuwe verhoudingen tussen de mensen zullen georganiseerd worden. Dit staat overigens ook in de teksten van Marx uit deze periode. Doornig is deze weg zonder twijfel — het feit dat in dit ontwikkelingsproces gehele maatschappelijke ordeningen zijn vergaan, is echter ook bij Marx verbonden met het idee dat samen met hun produktiewijze ook gehele volkeren vergaan zijn, omdat ze het niet gepresteerd hebben om een nieuw hoger niveau van verhoudingen tussen de mensen te organiseren. Daarin speelt nu de nieuwe produktiewijze — ook de technische en economische verhoudingen een wezenlijke rol —, omdat ze de ontwikkeling tegelijk van een ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit afhankelijk maakt. Dit wil zeggen dat ze de natuurwetenschap en de technische wetenschappen integreert, en als dusdanig als vriendelijke momenten van de totaalmaatschappelijke vooruitgang maakt. Deze idee bezit dus niet het pessimisme dat vandaag juist in talrijke burgerlijke landen kenmerkend is voor het onbehagen in de cultuur, maar ze drukt juist uit dat deze zaken onder nieuwe maatschappelijke verhoudingen, onder nieuwe klassevoorwaarden, precies in staat zijn deze zelfverwerkelijking van de mens op een breder niveau te plaatsen. Niet slechts dat de enen louter arbeiden en de anderen enkel denken, maar volgens Marx' mening zal de grote massa van de bevolking op een geestelijk hoger niveau geheven worden, zodat wat de natuurwetenschaps-

mens en de technische wetenschapsmens door de arbeidsverdeling expliciet in hun vakgebied maken, tenminste volgens het algemeen begripsvermogen, in de andere lagen van de bevolking meegedacht en meeverstaan wordt, en in een bepaald kader ook medewerking op dit niveau mogelijk is. Zoals gezegd, steeds onder de vooropstelling dat menselijke condities geschapen worden, waarin de mens in staat is zijn eigen persoonlijkheid te ontwikkelen, echter niet tegen, maar *met* wat in de ontwikkeling van de industrie en van de wetenschap plaatsgrijpt.

Boehm : Ja, deze geschiedenisopvatting van Marx, die ook in een zekere zin bij Hegel terug te vinden is, schijnt zich omzeggens achter de rug van de mensen af te spelen. Hiertegenover zou ik me feitelijk tot het idealisme bekennen, tot het idealisme van de grootse en buitengewone mogelijkheden van de mens om zich iets voor te stellen — ik ben vanzelfsprekend overtuigd dat de mens aan de materiële voorwaarden gebonden is — maar in de zin van de vrijheid die zich bij de mens in de eerste plaats uit als de vrijheid van zich bijvoorbeeld te vergissen. Dit wil zeggen zich iets anders voor te stellen dan wat er in werkelijkheid is. Ik vraag me daartegenover af of niet de eigenlijke historiciteit van een tijdperk daarin bestaat dat ze op een historisch besluit berust — wat niet in zijn uitdrukkelijke betekenis moet opgevat worden — en dat zo een besluit ook een vergissing kan zijn. Marx stelt voorop dat het kapitalisme, hoe absurd het ook schijnt, een zin moet hebben, in zekere zin gelooft hij nog in het kapitalisme. Ik zou willen vragen : Wat, wanneer het nu geheel onzinnig is ? Wanneer het een vergissing is die een paar honderd jaren een kleine groep van de mensheid bezeten heeft, die zich feitelijk als dusdanig tot de machthebbers van de wereld heeft kunnen opwerken, met de hulp van haar superieure produktiemiddelen — voornamelijk superieur op een bepaald gebied, namelijk de wapens — die zich echter uiteindelijk tot last van de uitvinders van deze vergissing ontwikkelt ?

Ley : Dat is een filosofisch erg interessant probleem wat u hier nog op het einde van ons debat aansijdt. Ik geloof dat het onmogelijk is het hier uit te discussiëren.

Ik meen echter toch dit : achter de rug van de belanghebbenden zet zich de objectiviteit van het historisch proces door. Dit is echter ten dele achter de rug van de belanghebbenden, maar ook ten dele in het een of ander verdedigingsstelsel dat zich in de ontwikkeling van de democratie in deze of gene vorm realiseert. Het beslissende is dat deze trapsgewijze maatschappelijke ontwikkeling — wanneer ze zich eenmaal heeft gemanifesteerd — ook feitelijk haar maatschappelijke zin bezit. Het zijn problemen die de mensheid in haar grote ontwikkelingsgang doorheen de geschiedenis aanvat. Een vergissing bestaat volgens Marx in deze concreet-historische betekenis slechts dan, als een maatschappij vervalten is en niet meer in staat is het onbehagen in de cultuur te stillen en de menselijke zin in de geschiedenis plausibel te maken. Wanneer echter een maatschappij

ordering eenmaal ontstaan is, dan heeft zij zeer bepaalde behoeften van de maatschappelijke ontwikkeling pogen te realiseren, en dan kan men naderhand niet verklaren dat de menselijke geschiedenis eigenlijk een omweg zou gemaakt hebben. Dát zouden we ons kunnen voorstellen. Als materialist zeg ik nu echter dat wat in de geschiedenis ontstaan is, zeer bepaalde momenten in de geschiedenis heeft vervuld, en onze opgave is er voor te zorgen dat ze steeds meer en meer in het verdere proces aan de mens aangepast wordt. De mensheid is nog niet aan het einde — dat is mijn optimistische overtuiging.

Boehm : Ze is nog niet aan het einde, voorzover ze de vrijheid bezit, ook dat wat zich historisch heeft ontwikkeld en ons bezwaart en benauwt, af te schaffen.

Nawoord

Wat hier direkt opvalt, is dat de traditionele verdedigingsrollen omgekeerd zijn. Rudolf Boehm treedt in plaats van verdediger als criticus op van de kapitalistische produktiewijze die volgens hem zowel in Oost als in West bestaat. Hermann Ley zou als Oosteuropes ideoloog verondersteld worden de Westerse industriële produktiewijze aan te vallen, maar hij treedt juist als verdediger van de bestaande industrie op, die door hem nooit expliciet als kapitalistisch wordt gekenmerkt. Maar hoeft dit te verwonderen? De staatsinterventie in onze economie is reeds zodanig groot, dat deze nog moeilijk te onderscheiden valt van het economisch stelsel van de landen van het "reëel bestaande socialisme" in Oost-Europa en elders. Komt hiermee niet de voorspelling uit die Friedrich Engels reeds in 1887 heeft ugesproken: "Uiteindelijk moet de officiële representant van de kapitalistische maatschappij, de staat, de leiding van de produktie in handen nemen... De moderne staat, in welke vorm ook, is een in wezen kapitalistische machine, staat van de kapitalisten, de ideële totaalkapitalist"³. Het centrale discussiepunt ligt dus niet rond de beslissing of er al dan niet nationaliserings in de economie wenselijk zijn, maar rond de vraag of de mens in de hedendaagse industrie wel aan bod komt.

Is de bestaande kapitalistische industrie noodzakelijk voor de bevrediging van de menselijke behoeften? Het kapitalisme heeft niet als primair doel de mens in zijn behoeften te bevredigen. Wat "de kapitalistische produktiewijze speciaal onderscheidt, is de produktie van de meerwaarde als onmiddellijk doel en bepalend motief van de produktie. Het kapitaal produceert wezenlijk kapitaal ..."⁴. De voornaamste doelstelling van de hedendaagse kapitalistische industrie is dus zichzelf in stand te houden en uit te breiden. De bevrediging van de menselijke behoeften, wat de doelstelling van een economisch systeem toch is, komt slechts op de tweede plaats: ze is voor het kapitalisme slechts een noodzakelijk kwaad waaraan moet voldaan worden, indien men meerwaarde wil

produceren⁵. Barry Commoner⁶ heeft vastgesteld dat de vijftig procent stijging van het Bruto Nationaal Produkt van de Verenigde Staten gedurende de jaren 1946 tot 1966 niet in het vlak van de elementaire menselijke behoeften lag, maar dat de totale produktie vooral gestegen was in het gebied van de energievoorziening (electriciteit), de scheikunde en de machinebouw. Maar op langere termijn blijkt de mensheid zich ook niet onrechtstreeks door middel van het kapitalisme in stand te houden. Verschillende ecologische rapporten – vanaf het eerste ‘Rapport voor de Club van Rome’ tot ‘Global 2000’ – wijzen op de duidelijk nu heersende collectieve zelfmoordtendens in onze cultuur⁷. Hierop draait de ontwikkeling van de soort uit. Deze destructieve gevolgen van de bestaande industrie zijn echter geen nevenwerkingen ervan – zoals Hermann Ley meent – maar zijn juist een noodzakelijk resultaat ervan. Dit wordt door Rudolf Boehm, vertrekkende van het objectiviteitsideaal in ons weten, aangetoond. Het is dan ook louter een cultureel-pretentieuze projectie te stellen dat de ontwikkelingslanden onze industrie nodig hebben. Is het niet juist omgekeerd? Onze industrie biedt zelfs nog niet de mogelijkheid om werkelijk de menselijke behoeften van haar arbeiders te bevredigen.

Deze cultureel-collectieve zelfdestructie is het resultaat van een bepaalde soort zelfverwerkelijking van de mens, die in onze cultuur⁸ als ideaal gepropageerd en nagestreefd wordt. In onze cultuur wordt het zelf in de mens niet als menselijk aangezien, maar als een ‘vrij’ bestaan los van alle aards-lichamelijke afhankelijkheden. Door de bestaande produktiewijze wil de mens de natuur beheersen en wil hij er zich zo onafhankelijk van maken: al het toevallige en het vreemde moet beheerst en uitgeschakeld worden. De bestaande produktiewijze beantwoordt dus wel aan een behoefte van de mens – de behoefte aan rust en ‘desengagement’. (Deze soort behoefte heeft vermoedelijk Ley niet op het oog, wanneer hij stelt dat elke produktiewijze bepaalde behoeften tracht te realiseren en daaruit zijn historische zin put). In onze cultuur ziet men als ideaal die levenstoestand waarin men zich niet meer echt moet inzetten en waarin men los van zijn condities kan leven. In de bestaande produktiewijze, die aan dit ideaal beantwoordt, verloochent de mens zichzelf⁹. De mens kan echter zichzelf niet verloochenen en terzelfder tijd hopen dat hij daardoor een beter leven zal leiden. Marx beklemtoont reeds dat de menselijke arbeid erdoor gekenmerkt is dat de arbeider niet alleen “een vormverandering van het natuurlijke tot stand brengt, hij realiseert in het natuurlijke tevens zijn doel, een doel dat hij kent, dat als een wet zijn wijze van handelen bepaalt en waaraan hij zijn wil moet onderwerpen. En deze onderwerping is niet een op zichzelf staande handeling. Behalve de inspanning van de organen die werken, is voor de gehele duur van de arbeid de aanwezigheid van de doelbewuste wil – die zich als oplettenheid manifesteert – nodig en dit des te meer naarmate die arbeid door zijn inhoud en door de wijze van uitvoering de arbeider minder boeit, hij dus minder van de

arbeid geniet als spel van zijn eigen lichamelijke en geestelijke krachten"¹⁰. Het kapitalisme reduceert nu de menselijke arbeider tot een louter fysiologisch-dierlijke arbeidskracht waarvan elke doelmatigheid buiten zijn wil om gaat en die enkel zijn lichamelijke en geestelijke krachten als een soort willoze automaat laat functioneren. Het menselijk arbeidsproces "is een doelmatige activiteit om te komen tot vervaardiging van gebruikswaarden, aanpassing van het natuurlijke aan menselijke behoeften, algemene voorwaarde voor de stofwisseling tussen mens en natuur, eeuwige en natuurlijke voorwaarde voor het menselijk leven en daardoor onafhankelijk van iedere vorm van dit leven, sterker nog: aan alle maatschappelijke vormen gemeen"¹¹. Voor de kapitalist echter "is het arbeidsproces niets anders dan de consumptie van de door hem gekochte waar arbeidskracht, die hij echter slechts kan consumeren door productiemiddelen aan haar toe te voegen. Het arbeidsproces is een proces dat zich afspeelt tussen dingen die door de kapitalist zijn gekocht, dingen die hem toebehoren"¹². Hermann Ley heeft gelijk wanneer hij beweert dat alle culturele activiteiten op de doelmatigheid van de menselijke arbeid berust — maar deze doelmatigheid wordt juist in de bestaande industrie ontkend. De zelfrealisatie van de mens gebeurt in zijn doelmatige arbeid. Het kapitalisme parasiteert enerzijds op de menselijke arbeid, maar anderzijds probeert ze deze arbeid steeds te reduceren, te ontdoen van elke doelmatigheid, elk werkelijk engagement. De mens wordt echter bijna gedwongen zich te engageren in een productiesysteem dat uiteindelijk zijn eigen vernietiging tot doel heeft. Het onbehagen in de cultuur kan dan ook van tweeërlei aard zijn: enerzijds vindt men erin geen werkelijke rust, anderzijds kan men er zich niet werkelijk in engageren¹³. Streeft de mens het leven of de dood na? Dit wordt nu meer en meer zijn enige, historisch-belangrijke beslissing.

VOETNOTEN

*Vertaald, ingeleid en van een nawoord voorzien door Guy Quintelier.

¹De akten van dit colloquium werden gepubliceerd in het *Tijdschrift voor de Studie van de Verlichting en het Vrije Denken*, 8e en 9e jaargang, nrs. 1-3.

²MEW, 26.2, p. 112.

³Engels, *Anti-Dühring*, MEW, 20, pp. 259-260.

⁴MEW, 25, p. 887.

⁵Zonder uitbuiting van menselijke arbeidskracht is productie van meerwaarde niet mogelijk. Het kapitalisme moet er omwille van zijn primaire doelstelling dus voor in staan dat deze menselijke arbeidskracht zich kan reproduceren.

⁶Deze gegevens werden geciteerd door Rudolf Boehm in zijn referaat op het colloquium. Zie: o.c., p. 76. De Nederlandse vertaling van dit referaat is verschenen in het *Tijdschrift voor Diplomatie*, mei 1980, zesde jaargang nr. 9, pp.

622–628.

⁷Zie ook mijn bespreking van het colloquium, dat onder de titel *Waarin bestaat onze vooruitgang?* verschenen is in het *Tijdschrift voor Diplomatie*, november 1981, achtste jaargang nr. 3, pp. 174–178.

⁸De vraag of dit ideaal enkel voor onze cultuur geldt, moet ik onbeantwoord laten.

⁹Rudolf Boehm leidt de wantoestanden in onze cultuur af uit het objectiviteitsideaal, dus uit ons weten, dat door middel van zijn toepassingen zich op maatschappelijk en economisch vlak kon doorzetten. — Een vergissing “die zich feitelijk als dusdanig tot de machthebbers van de wereld heeft kunnen opwerken ...”. — Persoonlijk meen ik dat er tussen onze objectieve wetenschap, onze technologie en onze economie niet zo een direct oorzakelijk verband bestaat, maar dat deze alle drie wortelen in een zelfde menselijke behoefte — nl. die tot rust en desengagement — die men ook kan vinden in de eveneens door Boehm zo sterk beklemtoonde middel-doel-omdraaiing die onze moderne levensverhoudingen kenmerkt.

¹⁰Marx, *Das Kapital*, I, MEW, 23, p. 193. (In de Nederlandse vertaling van I. Lipschits, p. 117)

¹¹Marx, o.c., p. 198 (p. 121)

¹²Marx, o.c., p. 200 (p. 122)

¹³Zie mijn korte notitie: “Over twee soorten onbehagen (in het kapitalisme)”, in: *De Nieuwe*, 17 juni 1982, nr. 947, p. 14.